

ПРОБЛЕМИ ПРАВОРОЗУМІННЯ В ОСНОВНИХ ШКОЛАХ ПРАВА

PROBLEM OF UNDERSTANDING TO LAW IN THE MAIN LAW SCHOOLS

Подковенко Т.О.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету

Фігун Н.І.,

студентка юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету

Досліджені проблемні аспекти сучасного праворозуміння в основних правових концепціях, які спрямовані на розкриття та обґрунтування сутності, цінності та призначення права. Зроблено висновок про можливість гармонійного об'єднання різноманітних правових поглядів в межах інтегративної школи права. Обґрунтовано необхідність і важливість домінування широкого (багатоаспектного) праворозуміння для розвитку вітчизняної юридичної науки. Визначено доцільність та актуальність формування інтегративної юриспруденції для нормального функціонування сучасного демократичного суспільства.

Ключові слова: право, сутність права, концепція права, праворозуміння, природне право, позитивне право, невід'ємні права людини, широке (багатоаспектне) розуміння права, інтегративна юриспруденція.

Исследованы проблемные аспекты современного правопонимания в основных правовых концепциях, направленных на раскрытие и обоснование сущности, ценности и назначения права. Сделан вывод о возможности гармоничного объединения различных правовых взглядов в пределах интегративной школы права. Обоснованы необходимость и важность доминирования широкого (многоаспектного) правопонимания для развития отечественной юридической науки. Определены целесообразность и актуальность формирования интегративной юриспруденции для нормального функционирования современного демократического общества.

Ключевые слова: право, сущность права, концепция права, правопонимание, естественное право, позитивное право, неотъемлемые права человека, широкое (многоаспектное) понимание права, интегративная юриспруденция.

Investigated problematic aspects of modern thinking in basic legal concepts aimed at disclosure and justification of the nature, value and purpose of law. The conclusion about the possibility of a harmonious union of different legal views in integrative framework law school. The necessity and importance of the dominance wide (multidimensional) thinking for the development of national jurisprudence. Determined the feasibility and relevance of integrative jurisprudence formation for the normal functioning of a modern democratic society.

Key words: law, essence of law, conception of law, understanding to law, natural law, positive law, inalienable rights of man, wide (many aspects) understanding to law, integrative jurisprudence.

Постановка проблеми. Впродовж багатьох століть питання щодо розуміння права, його суті та значимості у житті суспільства посідали важливе місце. У кожен історичний період поняття права набувало особливих властивостей та трактувалося по-різному. Так, в Античну епоху право сприймалося як вища ідея справедливості, як вища засада світобудови, що пов'язана з космічними основами світобуття. У період Середньовіччя розуміння права набуло теологічного забарвлення, висловлювалися тези про те, що творцем права, як і всього суцього, є Бог. Для доби Відродження та Нового часу в осмисленні права характерне повернення до людини та її розумної природи як творця права.

Цей перелік поглядів на право не є вичерпним, адже практично неможливо сформулювати єдине універсальне визначення права. Професор М. Козюбра вважає, що «право – настільки складний, багатобарвний, багатогранний, багатовимірний і багатозначний феномен, в якому так тісно переплітаються духовні, культурні й етичні засади, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституціонально-нормативні утворення і правові відносини, що втиснути все це у рамки якоїсь універсальної дефініції просто неможливо» [1, с. 12]. І дійсно, важко з такими характеристиками права не погодитися, адже право – це унікальне явище, яке вбирає та відтворює різні аспекти суспільного життя. У наведеному твердженні велика увага звернена на особливі риси права та чинники його формування. І у сучасних процесах праворозуміння ми не можемо поставити крапку. Праворозуміння виступає основою сучасної юридичної науки та прагне збагатити та наповнити практичну

юриспруденцію гуманістичним змістом. Плюралізм сучасних концепцій праворозуміння дає потужний поштовх до переосмислення практичної сторони права не тільки як регулятора суспільних відносин через чітку систему дозволів та заборон, а й як особливого феномена суспільного життя з величезним людинотворчим потенціалом. Завдяки такому підходу система правових норм має тісний зв'язок з людиною та її потребами.

Нааявні типи праворозуміння у своїй єдності щодо прагнення якомога повніше розкрити зміст права різняться підходами та основними характеристиками права. Плюралізм думок з питання праворозуміння слід визнати прийнятним і навіть необхідним. У кожного типу є свої позитивні та негативні сторони, свої прихильники та критики, тому варто відшукати раціональне зерно в основних концепціях праворозуміння та зважити всі «за» і «проти» з метою найбільш повного розкриття змісту права як невід'ємного елемента цивілізованого суспільства.

Стан опрацювання. Дослідженням особливостей праворозуміння займалися такі авторитетні вчені, як С. Алаїс, С. Алексєєв, С. Гусарєв, М. Козюбра, В. Нерсесянц, Ю. Оборотов, О. Тихомиров, М. Цвік. М. Козюбра звернув увагу на сучасні підходи до інтерпретації терміна «праворозуміння», поняття типології праворозуміння, характеристику типів, а також рівнів праворозуміння. Ю. Оборотов виокремив постулати права, що забезпечують аксіоматичний характер правової сфери, серед яких визначальне значення має постулат праворозуміння. О. Тихомирову вдалося розглянути праворозуміння з позицій не тільки історії правових учень або сучасних концепцій праворозуміння, а й «часових та просторових» форматів права. М. Цвік притримується думки про те, що основою формування, функціонування і розвитку права є

постійно повторювані суспільні відносини, і це впливає на особливості розуміння права. Як бачимо, сучасним науковцям вдається виокремлювати та розкривати різні аспекти і підходи до процесу праворозуміння, акцентувати увагу суспільства на важливості розуміння права для сучасних демократичних перетворень.

Метою статті є з'ясування характерних рис основних типів праворозуміння, виявлення їх особливостей та порівняння основних положень концепцій.

Виклад основного матеріалу. Якщо звернутися до юридичної енциклопедії, то можна побачити, що праворозумінням є «усвідомлення правової дійсності через призму правових теорій, доктрин, концепцій. Воно є формою пізнання сутності і ролі права у регулюванні суспільних відносин, що заснована на науковому обґрунтуванні правових явищ, незалежній правовій культурі і правосвідомості громадян» [2]. Праворозуміння як усвідомлення правової дійсності та форму пізнання можна розглядати як галузь психіки, котра включає відчуття, сприйняття і уявлення пам'яті, що усвідомлюються людиною в певний момент часу, тобто аспекти психологічної діяльності, на які звертає увагу суб'єкт [3, с. 27]. Виходячи із запропонованих визначень поняття «праворозуміння» виділяють два основних типи – юридичний позитивізм та юснатуралізм, а також як альтернативу цим двом концепціям виокремлюють інтегративний тип праворозуміння. Окрім цього, виділяють історичну школу права, соціологічний позитивізм, нормативізм, теорію солідаризму, психологічну концепцію та феноменологічний підхід до права. Різноманітні підходи до розкриття сутності права свідчать про важливість цього феномена у житті сучасного суспільства.

Юридичний позитивізм та юснатуралізм є тими підходами до розуміння права, які визначально стали основою для розкриття змісту права, його практичної сторони та зв'язку з людиною. Ці типи праворозуміння стали основою для цілої низки напрямів сучасної науки права.

Основоположниками юридичного позитивізму вважають О. Конта, Дж. Остіна, послідовниками стали К. Бергбом, П. Лабанд, Ж. Есмен та Г. Шершеневич. З точки зору юридичного позитивізму право розглядається як факт, що не потребує ціннісного пояснення, право є творінням держави і отождоюється із законом. Мислителі стверджували, що існує тільки позитивне право (сукупність норм, що приймаються державою), а все інше становить моральну оцінку чинного позитивного права. На їхню думку, така оцінка суб'єктивна, неоднорідна і необов'язкова, тому її необхідно виключити з юридичної науки. Предметом останньої повинно бути «право у власному розумінні», позитивне право, незалежно від того, гарне воно чи погане [4, с. 75].

Відповідно до концепції юридичного позитивізму держава є особливою цінністю, вона створює громадянам умови для розвитку та надає однакові права та свободи. Держава виступає єдиним суб'єктом права та його творцем, головним чином забезпечуються державні інтереси. Для вітчизняної юриспруденції юридичний позитивізм досить тривалий час був основою правового світогляду, визначав основи державної політики. Навіть більше, нашому суспільству довелося пережити крайній вираз легізму, що відображав насильницьку, антилюдську юридичну практику, де сприйняття людини як неповторної та творчої особистості було повністю знівельовано, а правову політику замінено державним централізмом та етатизмом.

В той же час юридичний позитивізм має і позитивні риси. О. Іваненко вважає, що позитивною рисою цього підходу є те, що «нормативне розуміння права, безумовно, сприяє забезпеченню безпеки суб'єктів права через створення певного нормативного каркасу, на якому будується вся система юридичного права. Іншого шляху для регламентації й регулювання суспільних відносин не існує» [5, с. 13]. Дійсно, право має потребу у фор-

мальному виразі, що надає його змісту конкретності та загальнообов'язковості.

Позитивний підхід до розуміння права може слугувати свого роду основою удосконалення законодавства, розроблення правил законодавчої техніки, обліку та систематизації нормативних актів, інформаційно-пошукових систем та інших перспективних напрямів розвитку правового регулювання. На цьому підході базуються прийоми тлумачення і застосування правових норм, правила вирішення юридичних спорів тощо. Тому чіткість змісту (формальна визначеність) права як невід'ємна на сьогоднішньому етапі розвитку нашого суспільства властивість права набуває особливо важливого значення при розгляді її в контексті саме позитивістського типу право розуміння [6, с. 100].

Негативною ознакою юридичного позитивізму є можливість допуску свавілля державної влади без будь-якого обґрунтування, право не може повною мірою забезпечити основоположні права і свободи людини, виникають перешкоди у створенні правової держави, де право, а не закон (владний припис), є основою суспільства. Закон може виступати засобом тиску та насильства стосовно громадян. Закон прямо залежить від тих, хто при владі, внаслідок цього можлива узурпація влади та надання привілеїв правлячій верхівці та до них наближених. Інші суб'єкти не в праві захистити свої інтереси.

Юридичний позитивізм наполягає на неможливості відрізнити закон від права, яке є справедливим. Позитивісти вважають, що норма не втрачає свого правового характеру від того, що вона не заснована на моральних засадах. В цьому виражається вся суть позитивізму – заперечення зв'язку права і моралі, права і вищих ідей справедливості.

Суть осмислення права з точки зору позитивістської концепції можна виразити такими особливостями:

- право є системою або сукупністю норм (правил поведінки), які виражені (письмово) в нормативних актах;
- норми видаються державою і виражають державну волю;
- норми права регулюють найбільш важливі суспільні відносини;
- саме право і його реалізація забезпечуються примусовою силою держави;
- від норм залежить виникнення правовідносин, формування правосвідомості, правова поведінка суб'єктів.

Отже, прихильники юридичного позитивізму акцентують увагу на тісному й нерозривному зв'язку права як закону і держави, надаючи велику роль примусу в праві та вважаючи його основоположною сутнісною властивістю права, однак примус є лише засобом відновлення порушеного права.

Противагою юридичному позитивізму є природно-правова або аксіологічна концепція права. Характеризуючи природний тип праворозуміння, насамперед слід сказати, що ще в Стародавньому Римі юристи виходили з розуміння того, що поряд із динамічним і змінним позитивним правом існує вічне природне право, сутність якого зумовлюється самою природою людського буття [5, с. 13]. Природно-правовий тип праворозуміння базується на моральних засадах, ідеях добра, справедливості, гуманізму, формальної рівності, свободи, що є основними критеріями права.

Норми природного права, маючи максимально широке, універсальне значення, адресовані до всіх без винятку правоздатних суб'єктів і закликають дотримуватись закріплених у них приписів, тому що останні відповідають вимогам вищої, абсолютної справедливості. Ці вимоги категоричні в тому сенсі, що не залишають можливості для сумнівів і вагань. Вони гарантують індивідуальній правосвідомості вищу правоту, якщо її власник діятиме у правовому полі [7, с. 39].

Сократ і Платон вважали, що не всі закони та правила є витвором людей, оскільки поряд з писаними законами, по-

родженими людьми, є неписані закони, «вкладені в серця людей самим вченим розумом» [2].

Надзвичайно велике значення має природне право для регулювання суспільних відносин, адже, навіть не маючи офіційного закріплення, воно здатне впливати на людську свідомість. Варто звернути увагу на те, що природне право стало основою для позитивного, отже, природне право є вічним і невід'ємним, проявом розумної природи людини, що виходить з моральних основ існування людського суспільства.

Для природно-правової концепції праворозуміння людина є найвищою цінністю, права та свободи дані їй від народження і не можуть бути відчужені. Відповідно, законодавство повинно відповідати гуманістичним засадам та на перше місце ставити потреби людини як частини соціуму. Цей принцип знайшов своє втілення і в Конституції України. У статті 3 зазначається, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [8].

Велика увага в цій концепції приділяється необхідності дотримання та забезпечення природних прав і свобод людини. Як зазначають дослідники, державу не можна вважати правовою, якщо у ній має місце порушення чи обмеження невід'ємних прав людини. Прихильники природно-правового типу праворозуміння стверджують, що закон є явищем тимчасовим та штучним, прийнятим на користь законодавця, а право є вічним, об'єктивним та справедливим. Отже, право незалежне від суб'єктивної думки, волі чи свавілля законодавчої влади.

Таким чином, переваги цього типу полягають в тому, що право виступає найвищою цінністю, є рівною мірою свободи, добра, справедливості тощо. Важливим з цієї точки зору є розмежування права та закону. Природне право є незмінним та виступає основою для законодавства, проте не може бути обмеженим чи скасованим законом. Закон повинен бути наповнений правовим змістом, завжди мати правову основу, відображати розумні потреби суспільства.

Попри всі позитивні сторони, природно-правова концепція праворозуміння має певні недоліки. Складність виникає при визначенні сутності і меж таких базових категорій концепції, як справедливість, свобода, рівність, адже неможливим є однакове їх розуміння усіма суб'єктами правовідносин. У цьому типі праворозуміння зводиться до мінімуму значення законів та законодавця, що може привести до правового нігілізму та негативного ставлення до державної влади.

Отже, головна цінність природно-правового типу праворозуміння полягає в тому, що він є моральним орієнтиром, який висуває на центральне місце загальнолюдські цінності та ідеали, що виступають мірилом для оцінки громадянським суспільством того, наскільки правотворча діяльність державних органів відповідає природним правам людини.

Альтернативною концепцією праворозуміння виступає інтегративна. На думку А. Ковтонюка, інтегративний тип праворозуміння може стати найбільш адекватною відповіддю на ситуацію, що склалась, оскільки він покликаний за допомогою нового, неklasичного підходу до наукової раціональності побачити право як цілісне інтерсуб'єктне явище і електично не об'єднати, а синтезувати теоретично вагомі моменти, що напрацьовані конкуруючими науковими теоріями [9, с. 32].

Творцем інтегративного підходу є Дж. Холл, який за основу взяв природно-правову концепцію, об'єднавши її з іншими теоріями розуміння права. Відповідно до інтегративного підходу розуміння права всі його ознаки є важливими. З точки зору інтегративної концепції право розуміється як сукупність визнаних у конкретному суспільстві і забезпечених офіційним захистом нормативів рівності і справедливості, які регулюють конкуренцію і злагоду різної волі у їх взаємовідносинах одне з одним.

Прихильник цього підходу Г. Берман вважає: «Нам необхідно подолати <...> помилки відносно винятковості політичної і аналітичної юриспруденції («позитивізм») або винятковості філософської і моральної юриспруденції («теорія природного права»), або винятковості історичної і соціоекономічної юриспруденції («історична школа», «соціальна теорія права»). Нам потрібна юриспруденція, яка інтегрує всі три традиційні школи і виходить за їх межі. Така єдина юриспруденція підкреслювала б, що в право треба вірити, інакше воно не працюватиме; а це включає не тільки розум, але й відчуття, інтуїцію і віру. Це вимагає повного суспільного усвідомлення» [10, с. 16–17].

Від традиційного протиставлення природного права позитивному інтегративна юриспруденція рішуче відмовляється. Розділення природного права і позитивного ліквідує зв'язок останнього з етичними принципами і надає праву формального виразу. Система цінностей цієї теорії не складає самостійного правового ряду. Інтегративна юриспруденція направлена на те, щоб етично виправдати чинне право, виходячи з нього самого [9, с. 33]. Таким чином, інтегративна концепція відмовляється пояснювати моральні основи права поза ним, але не відмовляється від цінностей права, а саме від справедливості, формальної рівності, свободи, гуманізму.

З погляду інтегративного типу праворозуміння верховенство права визначається як панування правового закону. Закони за своїм значенням і змістом можуть бути несправедливими або суперечливими, а їх верховенство у деяких випадках може завдати шкоди суспільству, тому важливе існування саме правового закону. Ця особливість виразно показує, що від юридичного позитивізму інтегративна концепція взяла нормативне закріплення права, а від природно-правової концепції – право як явище вічне і справедливе.

Варто звернути увагу на те, що ціннісно-правовий імператив інтегративного підходу відображає свою ціль як створення правового закону та правової держави. В межах інтегративного типу праворозуміння насильство правомірне лише у формі державної санкції правового закону, а не будь-якого державно-владного припису.

Інтегративна юриспруденція зробила крок вперед, порівняно з іншими теоріями праворозуміння, адже вона пододала прогалини та недоліки, що існували в них, шляхом аналізу і синтезу найважливіших тез. Згідно з інтегративним підходом до розуміння права всі його ознаки є істотними й необхідними. Характеризуючи право, слід аналізувати його зміст і форму. Д. Холл прагне створити єдине уявлення про право шляхом синтезу правових норм, правових процесів і моральних цінностей [11, с. 38].

Термін «право» в інтегративній юриспруденції має три значення. Перше з них тісно пов'язане з природно-правовою традицією, акцент у якому робиться на «обов'язок підкорятися уряду», на «морально зобов'язуючих властивостях будь-якого правового порядку». Друге значення терміна «право» включає в себе веління держави, тобто те, «що держава оголосила нормою». Таке розуміння характерне для юридичного позитивізму. Третє, принципово відмінне від інших, значення права бере початок з теорії «правового реалізму» і включає в себе «поведінку офіційних осіб». Право в цьому значенні за своїми посиланнями та за своїм характером не знаходиться у сфері законодавства [9, с. 34–35]. Таким чином, інтегративна концепція під поняттям «право» розуміє сукупність запропонованих визначень. Завдяки такому розумінню права інтегративний тип розуміння права долає внутрішні суперечності основних теорій праворозуміння та стає їх практичною альтернативою.

Висновки. Підводячи підсумки, варто зазначити, що юридичний позитивізм, природно-правова та інтегративна концепції праворозуміння характеризують одне

явище – право, але з різних сторін. Природне право має об'єктивну природу, воно засноване на моральних ідеалах та принципах і створюється в процесі життєдіяльності людей. Позитивне право має суб'єктивну природу, оскільки створюється державою та уповноваженими на це органами. Позитивісти ототожують право і закон, позбавляють закон моральної основи, нехтують загальнолюдськими цінностями як засади права, апелюють до держави як вищої та безумовної інстанції у творенні права.

Суперечності та протистояння двох основних концепцій розуміння права може вирішити інтегративна юриспруденція. Можливо, цей тип не є ідеальним, однак він увібрав у себе найкращі положення юридичного позитивізму та юснатуралізму. Інтегративний тип вийшов на якісно новий рівень в теорії та філософії права та держа-

ви, поєднавши нормативність права юридичного позитивізму та гуманізм природно-правового підходу.

Таким чином, сучасний плюралізм праворозуміння є виправданим і в теоретичному і практичному аспектах. Усвідомлення сучасними правознавцями значимості проблем праворозуміння стало наслідком інтенсивних спроб пошуку вирішення цієї проблеми. Поява численних концепцій розуміння права показала що основні зусилля вчених зосереджені на виявленні сутнісних ознак права. Їх теоретична значущість полягає в можливості визначення природи права, генезису його різних історичних типів, а також у здатності чітко і ясно диференціювати право від неправових регуляторів суспільних відносин. Єдиною основою сучасного праворозуміння має бути постулат про те, що право немислиме без людини, її способу життя, і право містить у собі величезний людинотворчий потенціал.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М.Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С. 10–21.
2. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2007. – 992 с.
3. Мартинюк Т. Розвиток поняття правосвідомості в період трансформації українського суспільства / Т. Мартинюк // Право України. – 2007 – № 2. – С. 26–31.
4. Радзивідло Я. Методологічні розбіжності праворозуміння між юридичним позитивізмом і юснатуралізмом / Я. Радзивідло // Ученые записки Таврического национального университета им. В. Вернадского. – 2008. – № 2. – С. 74–81.
5. Іваненко О. Теоретико-правовий аналіз доктринальних типів праворозуміння: сучасний погляд / О. Іваненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – № 3. – С. 11–15. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lj.kherson.ua/2015/pravo03/part_1/4.pdf.
6. Романюк Є. Праворозуміння як спосіб осмислення правової реальності / Є. Романюк // Молодий вчений. – 2014. – № 9 (12). – С. 99–102.
7. Луцький Р. Позитивне право та природне право: опозиція категорій / Р. Луцький // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 3. – С. 38–41. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kul.kiev.ua/images/chasop/2011_4/38.pdf.
8. Конституція України від 28 червня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
9. Ковтонюк А. Основні концепції права в інтегративній юриспруденції / А. Ковтонюк // Університетські наукові записки. – 2007. – № 4(24). – С. 32–37. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.univer.km.ua/visnyk/1411.pdf>.
10. Берман Г. Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Берман. – 2-е изд. – М. : ИНФРА М-НОРМА, 1998. – 624 с.
11. Мозоль Н. Сучасні концепції праворозуміння: поняття, характеристика та особливості / Н. Мозоль // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 36–41.